

M.A.Xudoynazarova

**“TIQXMMI” MTU ning Qarshi irrigatsiya
va agrotexnologiyalar instituti o‘qituvchisi**

M.N.Mengliyeva

**“TIQXMMI” MTU ning Qarshi irrigatsiya
va agrotexnologiyalar instituti o‘qituvchisi**

BAXMAL TUMANINING TUPROQLARI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Baxmal tumani hududida tarqalgan tuproqlar, ularning turlari, tarkibi, unumdorligi haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so‘zlar: Tuoroq, gumus qatlam, unumdorlik, tarqalish, mintaqah, jigarrang tuproq, bo‘z tuproq.

Baxmal tumani Chumqor va Morguzar tizma tog‘lari yonbag‘irlarida va Sangzor vodiysida joylashgan. U balandlik belgilarining oshishiga bog‘liq holda o‘zgaradigan iqlimiy geomorfologik sharoit bilan bog‘liq tuproq qoplaminig xilma-xilligi bilan xarakterlanadi.

Balandlik mintaqalarga muvofiq bu yerda tipik va to‘q tusli bo‘z, jigarrang va och qo‘ng‘ir tuproqlar ketma-ket o‘rin almashadi.

Sug‘orma zona Tuyatortar kanali vodiysida Zarafshon daryosining III qayir usti terrasasida joylashgan. Tuproq qoplami asosan sug‘orma dehqonchilikda foydalaniladigan tipik bo‘z tuproqlardan iborat.

Tipik bo‘z tuproqlar tuproq hosil bo‘lish jarayonida qatnashmaydigan grunt suvlarining chuqurda yotishida rivojlanadi. Shu sababli tez eriydigan tuzlar va gips chuqur yuvilgan, karbonatliligi yuqori. Mexanik tarkibiga ko‘ra o‘rtacha qumoq. Sug‘orma zonaning asosiy hududi sug‘orma dehqonchilikda foydalaniladi. To‘yinish elementlari – azot va fosfor. Faqat kalsiy bilan ta‘minlangan. Shunga qaramay tipik bo‘z tuproqlar toifasiga kiradi, ya‘ni sug‘orishda va o‘g‘it berilganda yuqori hosil beradi. Hosildorlikning yana bir muhim sharti almashlab ekishni joriy etish hisoblanadi.

Lalmi yaylov zonasi rayonning asosiy hududini egallaydi va tog‘ etaklaridagi nishablikdan baland tog‘largacha cho‘zilgan. Quyi mintaqalar tipik va to‘q tusli bo‘z tuproqlar bilan, o‘rta tog‘lar va baland tog‘lar jigarrang va och qo‘ng‘ir tuproqlar bilan band.

Tipik bo‘z tuproqlar dengiz sathidan 700-800 m balandlikdagi tog‘ etaklaridagi nishabliklarni egallaydi. Bu tuproqlarning asosiy maydoni fizik-kimyoviy sharoitlari kabi relief bo‘yicha kam qulay toifaga kiritiladi. Shu sababli lalmi dehqonchilikda foydalaniladi.

Mexanik tarkibiga ko‘ra gilli va qumoq lyosli qatlamlar bilan uchraydi. Tikroq yonbag‘irlar deyarli barcha qismi yuvilgan. Ularning unumdorligini tiklash uchun qoramol boqishni, hech bo‘lmaganda alohida uchastkalarda ma‘lum bir davrlarda ta‘qiqlash hamda serildiz o‘tlarni ekishni tavsiya etish zarur.

Toq tusli bo‘z tuproqlar tipik, tipik bo‘z tuproqlardan dengiz sathidan 800-1000 m balandlikdagi tog‘ oldi va past tog‘li o‘lkalarda tarqalgan. Ularning asosiy maydoni skletli va yemirilgan skletli

tuproqlardan iborat. Lalmi yerlarda ishlov berishga yaroqli alohida tarqoq uchastkalar foydalaniladi.

Hududning katta qismi qo`shimcha yaylov sifatida foydalaniladi. Bu yerda qoramol boqishni ta`qiqlash hamda chimli o`tlarni ekish lozim. Bu nafaqat tuproqlar unumdorligini tiklaydi, balki yaylovlar mahsuldorligini ham oshiradi.

Jigarrang kam korbanatli tuproqlar dengiz sathidan 1000-1200 m balandlikda, o`rtacha balandlikda tog`larning quyi qismida tarqalgan.

Mexanik tarkibiga ko`ra lyossimon va skletli qumoq qatlamlar qumolardan gilli qatlamlargacha o`zgaradi. Bu tuproq hududining asosiy qismi eroziya jarayonlariga uchragan. Bu yerda muhim tadbir shuningdek tabiiy daraxt-buta o`simliklarining qayta tiklash va qoramol boqishni taqiqlash yo`li orqali eroziyaga qarshi kurashish mumkin.

Jigarrang tipik tuproqlar balandligi 1200-1800 m bo`lgan o`rtacha balandlikdagi tog`larning yuqori qismidagi archazor o`rmonlar tagida joylashgan bo`lib, bu yerda yog`inlar miqdori pastki mintaqadagidan sezilarli oshadi. Bu bilan bog`liq jigarrang tipik tuproqlar 40-60 sm chuqurlikda korbanatlardan yuvilgan. Mexanik tarkibiga ko`ra gilli va qumoqli.

Pastda yotgan jinslar tog` jinslarining delyuvial va elyuviallaridan iborat.gumus miqdorining yuqoriligi bilan farq qiladi(4 % dan ortiq).

Baland tog` och qo`ng`ir o`tloq-dasht tuproqlari dengiz sathidan 1800-2000 m bo`lgan baland tog` mintaqasida kichik maydonlarni egallaydi. Barcha joylarda skletliligi va yuvilganligi bilan harakterlanadi.

Yog`inlarning ko`pligi noyob yer bag`irlab o`sadigan archa turlari bilan xilma-xil o`tloq-dasht o`simliklari rivojlanishiga imkon beradi.

Ushbu hudud yozgi yaylov sifatida foydalaniladi. Yuqorida aytib o`tilgan tuproq tiplaridan tashqari rayon hududida qishloq xo`jaligida foydalanmaydigan maydonlar ajratilgan. Unga soylarning qumli-shag`alli o`zanlari va hakoza kiritilgan.

Xo`jalikda foydalanishning xilma-xilligi shuningdek balandlik mintaqalarining o`zgarishi bilan bog`liq rayon hududi o`simlik qoplami katta tavafutga ega.

Sug`oriladigan tipik bo`z tuproqlar bilan band sug`orma zona yavvoyi o`simliklarga boy. Ular orasida asosiy turlari qiyloq, g`umoy, olabuta (sho`ra), ituzum, yantoq hisoblanadi.

Lalmi-yaylov zonada 700-800 m balandlikdagi tog` oldilarida efemerlar va efemeroid o`simlik qoplami mavjud. Ular orasida eng keng tarqalgani cho`l qiyloqi, qo`ng`irbosh, qo`ziquloq, prangos, iris hisoblanadi. Ko`p yillik o`tlardan kuzipiya, shuvoq o`sadi.

Tog` oldining asosiy hududi lalmi yerlarda donli ekinlarda foydalaniladi. Yanada tikroq yonbag`irlar skletli tuproqlarda qoramol boqishda foydalaniladi.

Dengiz sathidan 800-1000m balandlikdagi past tog`larda efemer, efemeroid qoplam saqlangan holda bahorda ko`p yillik o`tlar tarkibi o`zgaradi va boyib boradi. Ulardan eng keng tarqalgani poramis va flomus hisoblanadi.

Ortacha baland tog`larning quyi qismida 1000-1200 m balandlikda o`simlik qoplamida butalar bilan birga bo`tako`z, kovrak, qo`ziquloq keng tarqalgan.

1200-1800 m balandlikdagi o`rta tog`larning yuqori qismlarida o`simlik turlari orasida yorongul, g`umay, archa daraxtlari tagida o`rmon pireyi keng tarqalgan.

Baland tog`larning o`simlik qoplami yer bag`irlab o`suvchi archaning yagona turlari bo`lgan tog`lik kserofitlariga ega o`tloq va dasht o`simliklaridan iborat.

Tog` oldi – lalmi rayoni uchun asosiy ekin sifatida bug`doy va arpa qabul qilingan. Lalmiyerlarda g`alla yetishtirish uchun eng yaxshi yerlar yuvilmagan yoki kam yuvilgan joylardagi tipik bo`z tuproq mintaqasi hisoblanadi.

Ko`p yillik daraxtzorlar hosildorligining eng yuqori ko`rsatkichlari eskidan sug`oriladigan tipik bo`z tuproqlarda – Zarafshon daryosining qayir usti terrasalarida olingan.

Tipik va to`q tusli bo`z tuproqli yonbag`irlarda tokzorlar yaxshi hosil beradi, tog`ning yonbag`irlarida tokzorlar yaxshi hosil beradi, tog`ning yonbag`irlarida va tog` oldilarida issiqlikning kam miqdori bilan bog`zorlar yuqori hosilga ega.

Umumiy xulosada issiqroq bo`lgan tekislik va tog` oldining quyi qismlarida tokzorlarning kengtarqalishi bilan grunt suvlarning yanada yuqori sathini vujudga keltirishini tavsiya etiladi.

Baxmal tumani suv resurslariga uning daryolari, suvomborlari, kanal va ariqlardagi suvlar hamda yerosti suvlari kiradi. Tabiatda ichki suvlar geosistemalarning mustaqil komponentlaridan biri bo`lib, ular hududning faqat iqlim xususiyatlariga emas, balki joining relief xususiyatlariga ham mos ravishda shakllanadi.

Tumandagi mavjud daryo va soylarning asosiy to`yinish manbasi Chumqor va Morguzar tog`lardagi qorlar, yomg`ir va yer osti suvlaridir.

Turkiston tizmasining shimoliy qismidagi daryolarning oqim miqdori har kv km maydonga 3.3l/sek dan 11.7 l/sek gacha ortib boradi.

Tumanning eng yirik daryosi Sangzor daryosidir. Sangzor daryosi Chumqortog` va Morguzartog`laridan boshlanib, Guralash va Jontakaning bir-biriga qo`shilishidan hosil bo`ladi. U Morguzar tizmasi orqali aylanib o`tib Jizzax vohasiga yetib boradi. Daryoning umumiy uzunligi 123 km. Baxmal tumani suv bilan ta`minlanganlik darajasi bo`yicha viloyatda eng oxirgi o`rinlarda turadi. Chunki, Tuman hududining suv bilan ta`minlanishida ma`lum bir tanqislik mavjud. Tumanning bunday ko`rsatkichli darajada turishining boisi, 90 % maydonining tog`, tog` yonbag`ri va tog` oldi qirlaridan iboratligi sababli suv kanallarini va quvurlarini o`tkazishda bir qancha noqulayliklar tug`ilishi, hamda hududdagi eng yirik suv manbai hisoblangan Sangzor daryosining vodiyning eng quyi qismidan oqib o`tishidir.

Lalmi yaylovlar zonasi rayonning asosiy qismini egallaydi va tog` etaklardagi nishabliklardan baland tog`largacha cho`zilgan. quyi mintaqalar tipik va to`q tusli bo`z tuproqlar bilan, o`rta tog`lar va baland tog`lar jigarrang va och qo`ng`ir tuproqlar bilan band.

To`q bo`z tuproqlar zonasi Chumqor va Morguzar tog` etaklarida, hamda unga tutash bo`lgan qir va adirlarda, vodiyning yuqori va o`rta qismlarida tarqalgan. Bu mintaqadir mintaqasining yuqori qismlarini, ya`ni dengiz sathidan 1000-1400 m oraliqdagi hududlarda uchraydi. Lalmi

dehqonchilikning asosiy qismi ushbu to`q tusli bo`z tuproq zonasiga to`g`ri keladi. Tumandagi asosiy aholi punktlari ham shu tuproq zonasida. Masalan eng yirik aholi punktlaridan bo`lgan O`smat, Novqa, Mo`g`ol, Oqtosh va Baxmal shular jumlasidandir. To`q tusli bo`z tuproq zonasi Baxmal hududining nisbatan kamroq, ya`ni 15 % hududlarini egallaydi. Lekin ko`p yillik mevali bog`larning asosiy maydonlari va yalpi hosilning asosiy qismi ushbu hududga tog`ri keladi. Unda chirindi miqdori 2.5-4% atrofida. Bu hududlarda yana lalmi bug`doy, arpa, no`xat, maxsar, uzum hamda mevalar yetishtirilmoqda.

Tumanda eng katta hududni egallagan zona bu jigarrang tuproqlar zonasidir. Bu zona Chumqor va Morguzar tog`larining yonbag`irlarini to`liq egallaydi. ular asosan dengiz sathidan 1400-2600 m bo`lgan joylarda uchraydi. Uning tarqalish maydoni taxminan 50 % atrofida. Bu tuproq gumus miqdorining yuqoriligi bilan (4 % va undan ortiq) farq qilib turadi. Bu zonaning quyi qismlarida bog`dorchilik, yuqori qismlarida chorvachilik yaxshi yo`lga qo`yilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro`yxati

1. Хасанов И.А., Фуломов П.Н. Ўзбекистон табиий географияси (2-qism). – Тошкент, 2006.
2. Nomozov X.Q., Turdimetov Sh. M. O`zbekiston tuproqlari va ularning evolyutsiyasi.- Toshkent, 2016.
3. Said Azim. Baxmalnoma. Sangzor, 2001.